

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2020, 15: 77-104

“*بَقِيَّة*”/Bekıyye” Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme

Mehmet ALTUNTAŞ

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Yozgat Bozok University, Faculty of Theology,

Department of Tafsir

Yozgat, Turkey

mehmet.altuntas@yobu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3702-2126

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06 Temmuz / July 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Eylül / September 2020

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 15 **Sayfa / Pages:** 77-104

Atıf / Cite as: Altuntaş, Mehmet. ““*بَقِيَّة*”/Bekıyye” Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation on the Concept of “*بَقِيَّة*”/Bağıyya]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 15 (December 2020): 77-104.

<https://doi.org/10.18498/amailad.764574>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

An Evaluation on the Concept of "بَقِيَّةٌ/Baqıyya"

Abstract

Some concepts in Quran such as the "al-bâkıyâtu's-sâlihât", "bekıyyetullâh" and "ulû bekıyye" are difficult expressions to understand. Because, it is not an easy to determine what the concept "al-bâkıyâtu's-sâlihât" indicates through language, as the great commentator Taberî rightly points out. One of the main reasons for this is that it is not clearly mentioned what the deeds are described as "al-bâkıyâtu's-sâlihât" in the relevant verses. Another is that these concepts are included in the Meccan sûrahs. Based on this, some commentators have interpreted the concept "al-bâkıyâtu's-salihât" with invocation expressions which included Tawhid by taking into account the period of Mecca. On the other hand, some other commentators have explained the concept in a way that includes all good deeds without making a distinction between the surah of Meccan and Medinan.

The concept "al-bâkıyâtu's-sâlihât" is mentioned in both the sûrah al-Kahf and Mary which were revealed in Mecca. However, it seems unlikely possible to determine what these two adjectives indicate without looking at the context. However, in our opinion, it is possible to determine the meaning of this concept from the context. As in the whole of Meccan surahs, the issues of faith are explained in both contexts in which this concept is included. The commentators explained the concept by taking into account the relevant context and hadiths on the subject. Therefore, they interpreted this concept with phrases such as "subhânallâh", "alhamdulillâh", "la havla velâ quwwata illâ billâh" and "Allâhu akbar that express belief in Allah". In our opinion, this interpretation seems appropriate in context from the beginning of the prophecy. Therefore, the explanations that made about the concept and including all the worship, do not fully reflect the meaning of concept. Because it is a known issue that most of prayers are prescribed as obligatory in Medina. In addition, the meanings such as "righteous girls" and "deeds which born into one's heart" in the commentaries about the concept do not correspond to the context in which these expressions are included. As a result, it is possible to say that the concept "al-bâkıyâtu's-sâlihât", which expresses belief in Allah, indicates the faith and eternal life in hereafter.

Another expression used in the Qur'an regarding the word "baqıyya" is the concept "baqıyyetullâh". Some of the commentators have explained this concept by associating it with trade in the relevant context. As narrated in Surah Hûd, the people of Madian tribe made it a custom to deceive people by trading fraud.

They thought that the wealth and power, that had acquired by the forbidden way, would keep them alive forever. However, the concept "baqiyyetullâh" shows that the reward of Allah will give to the believers in the hereafter is much more valuable than the temporary worldly blessings that the infidels people of Median tribe obtained through fraudulent means. Accordingly, this concept states that the return mean of trade obtained by lawful ways is eternal paradise. Therefore, with considering the context it is possible to say that this concept means "lawful profit obtained by considering the consent of Allah".

Another expression used in the Qur'an regarding the word "baqiyya" is the concept "ulû bekiyye". The commentators have given different meanings to this concept. It is possible to say that those who express their sincerely faith to Allah are more accurate in the context of the meanings. Accordingly, it is possible to interpret this concept as "virtuous people who believe in Allah". Because only believers who sincerely believe in Allah can eliminate the evils which committed in the world.

Finally, the commentators made different interpretations about the concept "baqiyya" in verse 248 of the Surah al-Baqarah. However, it is possible to say that the concept "baqiyya" in this verse refers to "Torah" with considering the relevant context. Because the concept "baqiyya" in this verse refers to an object from Moses and Aaron. In addition, considering the singularity of the word "baqiyya" in the verse, it seems more reasonable that it refers to a single object, namely the Torah, rather than some items. In this article, firstly the verses in which these concepts are mentioned and the related contexts are examined. Then, in the light of the relevant hadiths, these concepts were tried to be interpreted with the examples of some Qur'an translations.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, al-Bâqiyât as-Sâlihât, Baqiyyatullâh, Ulû Baqiyya.

"بَقِيَّة"/Bekiyye" Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Kur'ân'da yer alan "el-bâkiyâtü's-sâlihât", "bekiyyetullâh" ve "ulû bekiyye" kavramları anlaşılması zor olan ifadeler arasında yer almaktadır. Zira bu kavramlardan özellikle "el-bâkiyâtü's-sâlihât" ifadesinin neye delâlet ettiğini büyük müfessir Taberî'nin de haklı olarak işaret ettiği üzere dil yoluyla belirlemek kolay bir husus değildir. Bunun temel nedenlerinden biri, ilgili âyetlerde "el-bâkiyâtü's-sâlihât" olarak tarif edilen amellerin neler olduğunun açıkça zikredilmemesidir. Bir diğeri de bu ifadelerin Mekki sûrelerde yer almasıdır. Buradan hareketle bazı müfessirler, Mekke dönemini dikkate alarak

“el-bâkıyâtu’s-sâlihât” ifadesini tevhidi içerecek şekilde zikir ifadeleriyle tefsir etmişlerdir. Buna karşın diğer bazı müfessirler Mekkî-Medenî ayrımı yapmaksızın bu ifadeyi tüm sâlih amelleri kapsayacak şekilde açıklamışlardır.

“el-Bâkıyâtu’s-sâlihât” ifadesi Mekke’de nazil olan Kehf ve Meryem sûrelerinde geçmektedir. Fakat bu iki sıfatın neye delalet ettiğini bağlama bakmadan lafzen tespit etmek pek mümkün gözükmemektedir. Ancak kanaatimizce bağlamdan hareketle bu tabirin anlamını tespit etmek mümkündür. Mekkî sûrelerin genelinde olduğu gibi bu ifadenin yer aldığı iki bağlamda da iman konuları anlatılmaktadır. Müfessirler ilgili bağlamı ve bu konuda vârid olan hadisleri dikkate alarak bu ifadeyi açıklamışlardır. Bu yüzden bu ifadeyi “sübhânellâh”, “elhamdülillâh”, “lâ havle velâ kuvvete illâ billâh” ve “Allahu ekber” gibi Yüce Allah’a iman etmeyi dile getiren ifadelerle tefsir etmişlerdir. Kanaatimizce risâletin başlangıcı dikkate alındığında bu yorum isabetli görünmektedir. Dolayısıyla bu ifade hakkında yapılan ve bütün ibadetleri içine alan açıklamalar bu kavramın manasını tam olarak yansıtmamaktadır. Zira ibadetlerin büyük bir kısmının Medine’de farz kılındığı bilinen bir husustur. Ayrıca bu kavram hakkında tefsirlerde yer alan “sâliha kız çocukları” ve “kişinin kalbine doğan ameller” gibi anlamlar bu ifadelerin yer aldığı bağlama uygun düşmemektedir. Sonuç olarak Yüce Allah’a iman etmeyi dile getiren “el-bâkıyâtu’s-sâlihât” tabirinin, iman ve buna bağlı olarak ebedî ahiret hayatına delâlet ettiğini söylemek mümkündür.

Kur’ân’da “bekıyye” kelimesiyle ilgili olarak kullanılan ifadelerden bir diğeri de “bekıyyetullâh” tabiridir. Müfessirlerin bir kısmı bu ifadeyi ilgili bağlamı dikkate alarak ticaretle ilişkilendirerek açıklamışlardır. Hûd sûresinde anlatıldığı üzere Medyenliler hileli ticaret yaparak insanları kandırmayı âdet haline getirmişlerdi. Haram yolla elde ettikleri servet ve makamın kendilerini ebedî yaşatacağını düşünüyorlardı. Ancak “bekıyyetullâh” tabiri Yüce Allah’ın mü’minlere ahirette vereceği mükâfatın kâfir Medyenlilerin hileli yollarla elde ettikleri geçici dünya nimetlerinden çok daha değerli olduğunu göstermektedir. Buna göre bu tabir, inanarak helal yollarla elde edilen ticaretin getirisinin ebedî cennet olduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla bağlamı dikkate alarak bu ifadenin “Allah’ın rızası gözetilerek elde edilen helal rızık” manasına geldiğini söylemek mümkündür.

Kur’ân’da “bekıyye” kelimesiyle ilgili olarak kullanılan bir diğer ifade “ulû bekıyye” tabiridir. Müfessirler, bu tabire farklı manalar vermişlerdir. Bu manalardan ilgili bağlam dikkate alındığında Yüce Allah’a samimi olarak iman etmeyi dile getirenlerin daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. Buna

göre bu tabiri "Yüce Allah'a iman eden erdem sahibi kişiler" şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Zira dünya üzerinde işlenen kötülükleri sadece Yüce Allah'a samimi olarak inanan mü'minler ortadan kaldıracaktır.

Son olarak müfessirler, Bakara sûresinin 248. âyetindeki "bekiyye" kelimesiyle ilgili olarak da farklı yorumlar yapmışlardır. Ancak ilgili bağlam dikkate alındığında bu âyetteki "bekiyye" kelimesinin "Tevrat'a" işaret ettiğini söylemek mümkündür. Zira bu âyetteki "bekiyye" Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'dan gelen bir nesneye işaret etmektedir. Ayrıca Bakara 248'deki "bekiyye" kelimesinin tekil olması dikkate alındığında bunun bazı eşyalardan ziyade tek bir nesneye yani Tevrat'a işaret etmesi daha makul gözükmektedir. Bu makalede öncelikle bu ifadelerin geçtiği âyetler ve ilgili bağlamlar incelenmiştir. Ardından ilgili hadisler ışığında bu ifadeler anlamlandırılmaya çalışılmış ve bazı Kur'an tercümelerinden örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, el-Bâkıyâtü's-sâlihât, Bekiyyetullâh, Ulû Bekiyye.

Giriş

Mastarı "بقاء/bekâün" ve "باقية/bâkıyetün" şeklinde gelen ve "ب ق ي/b-k-y" fiilinden türeyen kelimeler, Kur'an'da yirmi bir yerde geçmektedir.¹ Sona ermek, yok olmak, bitmek, tükenmek anlamındaki "فنى/feniye" fiilinin zıddı² olan "بقي/bekiye يَبْقَى/yebkâ"³ fiili, bâkî olmak ve kalmak manasına gelmektedir. Bununla beraber bu fiil, "بَعَيْنَا رَسُولَ اللَّهِ ذَاتَ لَيْلَةٍ" "بَقِيَ الرَّجُلُ زَمَانًا"⁴ hadisinde "beklemek, yolunu gözlemek"⁵ ve "بَقِيَ الرَّجُلُ زَمَانًا" cümlesinde "yaşamak" anlamında kullanılmıştır.⁶

¹ Bk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1996), 163.

² Bk. Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Îvaz Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001), "bky", 9/26; Râgıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2006), "fny", 68.

³ Bu fiil Tay lügatinde "بَقِيَ يَبْقَى/bekâ, yebkâ" şeklinde geçmektedir. Bk. Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî er-Râzî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), "bky", 1/276.

⁴ Hadis için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Salât", 7.

“Bekıyye” kökünden müştak rubâî “بَقِيَ/ebkâ” fiili Kur’ân’da “geri bırakmak”⁷ anlamında kullanılmıştır. Fiilin ism-i tafdîl kalıbı olan “بَقِيَ/ebkâ” ise Allah’ın,⁸ ahiretin,⁹ cennet nimetlerinin¹⁰ ve cehennem azabının ebediliği,¹¹ Firavun’un Allah’a iman eden sihirbazları cezalandırma bağlamında yaptığı tehditte “şiddetli/korkunç azap”¹² ve milletlerin helaki bağlamında “mâ” edatıyla beraber “ebedî olmayan”¹³ gibi anlamlara gelmektedir.

“Bâkıyye” kelimesi Zuhruf 28. âyette “كَلِمَةً بَاقِيَةً” terkinde “kalıcı ve etkili söz”, Hâkka 8. âyette küfürleri nedeniyle helak edilen milletlerden geriye kalan kalıntı, eser, harabe gibi manalarda kullanılmıştır. Bununla beraber Elif Efendi (1850-1927) Hâkka 8. âyetteki “بَاقِيَةً” kelimesinin “نفس باقية/nefsin bâkıyetin” şeklinde mukadder bir “nefs” kelimesinin sıfatı olduğunu ve dolayısıyla âyetin manasının “onlardan geriye kalan hiç bir kimse görüyor musun?” anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁴ Şu’arâ 120. âyetteki “الْبَاقِيْنَ” kelimesi Nûh tufanında “boğulan ve helâk edilen kâfirler”; Sâffât 77. âyetteki “الْبَاقِيْنَ” ise Nûh tufanından sonra “hayatına devam eden mü’minler”¹⁵ anlamında kullanılmıştır.

⁵ Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî, *Garîbü’l-hadîs*, thk. Muhammed ‘Abdulmuî’d Hân (Haydarâbâd: Matba’atü Dâirati’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye, 1964), 4/140.

⁶ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *es-Sihâh tâcü’l-luga ve ve sihâhu’l-‘Arabîyye*, thk. Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Attâr (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987), 6/2283.

⁷ Nitekim genel kabule göre dördüncü sırada nazil olan Müddessir sûresinde cehennem korkunçluğu şöyle tasvir edilmektedir: “لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ” “Ne geriye bir şey kor, ne de bırakır.” Bk. el-Müddessir 74/28.

⁸ Tâhâ 20/73.

⁹ el-A’lâ 87/17.

¹⁰ el-Kasas 28/60; eş-Şûrâ 42/36. “بَاقِي” kelimesi de “ebkâ” gibi Yüce Allah katındaki nimetlerin ebediliği bağlamında kullanılmıştır. Bk. en-Nahl 16/96.

¹¹ Tâhâ 20/127.

¹² Tâhâ 20/71.

¹³ en-Necm 53/51.

¹⁴ Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru’l-Furkân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/195.

¹⁵ es-Sâffât 37/77.

Türkçe'de "fenâ" kelimesinin zıddı olan "bekâ" sözcüğü, bir nesnenin ilk haliyle sabit kalması ve varlığını sürdürmesi manasına gelmektedir.¹⁶ Bu bağlamda Yüce Allah'ın isimlerinden biri olan "el-Bâkî" sonu olmayan ve sonsuz anlamına gelmektedir. Buna göre O'nun dışında ezellilik ve ebedilik vasfına sahip olan başka bir varlık bulunmamaktadır.¹⁷

İsfehânî (öl. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği "باقی/ebedî" olmanın iki çeşit olduğunu söylemiştir. Buna göre bâkî, 1. Kendi başına ve zaman kaydı olmaksızın "ebedî" olan anlamına gelmektedir. Bu husus, yalnızca Yüce Allah'a aittir. Zira O'nun hakkında fânîlik ve yok olmaktan asla söz edilemez. Çünkü O, hem ezeli hem de ebedîdir. 2. Bâkî kelimesi, başkasının varlığına bağlı olarak "ebedî" olanlar manasına da gelmektedir. Yüce Allah dışında kalan varlıkların tümü, bu kısma girmektedir. Yüce Allah'ın iradesiyle "bâkî/ebedî" olan varlıklar iki kısma ayrılır. 1. Yüce Allah kendilerini yok edinceye kadar "bâkî" olanlar. Gök cisimleri gibi varlıklar bu kısma girmektedir. Ancak kıyametin kopuşuyla bu varlıkların tümü yok olacaktır. 2. Bizzat kendileri değil; türleri ve cinsleri bakımından bâkî olan varlıklar. İnsanlar ve hayvanlar bu kısma girmektedir.¹⁸

Bâkilik meselesine "Mü'minler cennette sonsuza dek/ebedî olarak kalırlar. İşte büyük kurtuluş budur."¹⁹ ve "Kim Allah'a ve Rasûlüne karşı gelirse, onun için sonsuza dek ve ebedî olarak içinde kalacağı cehennem vardır."²⁰ âyetlerinde değinilmiştir. Bu bağlamda bu iki âyette mü'minlerin cennette, kâfirlerin de cehennemde bizzat "bâkî/ebedî" olacakları ve sonsuza dek burada kalacakları dile getirilmiştir. Buna göre cennet, varlık olarak ebedî olduğu gibi buradaki nimetler de ebedîdirler. Zira "Cennet meyveleri ehli tarafından koparılır ve yenilir. Ardından bunların yerini, yenileri alır."²¹ hadisinde de ifade edildiği üzere koparılan ve yenilen cennet meyvelerinin yerine yenilerin

¹⁶ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 68.

¹⁷ Ebü's-Se'âdât Mecduddîn el-Mübârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed er-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 1/147.

¹⁸ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 68.

¹⁹ et-Teğâbun 64/9.

²⁰ el-Cin, 72/23.

²¹ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 68.

yaratılması, bunların cins ve tür bakımından “bâkî/ebedî” olacaklarını göstermektedir.²²

“ب ق ي/b-k-y” kökünden türeyen ve “es-sâlihât” sıfatıyla beraber kullanılan “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ”, Allah lafzına izafetle kullanılan “بَقِيَّةُ اللَّهِ”, sahip anlamındaki zû'nun çoğulu olan ulû kelimesine izafetle istimal edilen “أُولُو بَقِيَّةٍ” ve tek başına kullanılan ve tekil olan “بَقِيَّةٌ” tabirlerine müfessirler tarafından farklı manalar verilmiştir. Şüphesiz bunun temel nedenlerinden biri bu tabirlerin kullanıldığı âyetlerde bâkiyât'ın ve bekiiyye'nin neler olduğunun açıkça zikredilmemesi yani “mevsufun” kapalı olmasıdır. Bunun bir diğer nedeni de bu tabirlerin geçtiği sûrelerin Mekkî oluşudur. Çalışmamızda bu ifadeler tek tek ele alınmış ve bunların hangi manalara geldiği ve bunlarla neyin amaçlandığı açıklanmaya gayret edilmiştir.

1. “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ” Tabirinin Anlamı

Müslümanların cennette ebedî kalacağını dile getiren ifadelerden biri “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ” tabiridir. Bursevî (öl. 1137/1725) bu terkipteki “الْبَاقِيَاتُ” kelimesinin hayırlı amellerin vasfı olmadığını, aksine onların ismi olduğunu söylemektedir.²³ Ancak mevsuf, yani sevabı sonsuza kadar sürecek olan “kalıcı/hayırlı amellerin” neler olduğu Kehf 46 ve Meryem 76. âyetlerde açıkça zikredilmemiştir. Bununla beraber bu tabir, bazı müfessirler tarafından bağlam dikkate alınarak “iman” ve “zikir” ifadeleriyle tefsir edilmiştir.

Mekke’de nazil olan Nahl 96. âyette مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ *“Sizin yanınızdaki (nimetler) tükenir ancak Allah katındaki (nimetler) bâkîdir/ebedidir”* ifadesi yer almaktadır. Bu ifadenin yer aldığı âyetlerde yeminleriyle birbirini aldatan kişiler eleştirilmiş, bu yolla elde ettikleri dünyevî nimetlerin sona ereceği belirtilmiş ve Yüce Allah’a samimi olarak iman eden mü’minlere vereceği mükâfatların kalıcı olduğu belirtilmiştir. Buna göre kişinin amellerini “bâkî” kılacak olan yegâne husus, samimi bir şekilde yapılan iman’dır. Bu bağlamda ikisi de Mekke’de nazil olan Kehf 46. ve Meryem 76. âyetlerdeki “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ” ifadelerini Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) “سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله

²² İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur’ân*, 68. Bekâ ve Bâkî kavramları için bk. Mehmet Tözluhurt, “Kur’an’da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 187-191.

²³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/251.

”²⁴ Yüce Allah’ın birliğini ve yüceliğini ifade eden “zikir” cümleleriyle tefsir etmiştir. Mukâtil b. Süleymân’ın bu açıklaması sonraki müfessirlerin bir kısmı tarafından benimsenmiş ve birtakım ilavelerle devam ettirilmiştir. Bir isim ve sened vermese de Mukâtil’in bu tefsiri, biraz sonra işaret edeceğimiz üzere, bu tabir hakkında vârid olan hadislerle dayanmaktadır.

Ferrâ (öl. 207/822), İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Taberî (öl. 310/923) gibi âlimler Mukâtil’in naklettiği bu dört zikir ifadesine “الصلوات الخمس” “beş vakit namazı”²⁵ da eklemiştir. Bununla beraber Taberî, İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) nakille bu ifadeyi “الكلام الطيب” “güzel söz”²⁶ ve “Allah’ın kullarına emrettiği ameller”²⁷ şeklinde de açıklamıştır. Yine Taberî, İbn Abbas’tan nakille bu ibarenin kişiyi cennette ebedi kılacak olan “Lâ ilâhe illellâh, Allâhu ekber, subhânellâh, elhamdulillâh, tebârakellâh, lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh, esteğfirullâh” gibi zikir ifadeleri ile beraber “Hz. Peygamber’e salât, oruç, namaz, hac, zekât, köle azat etmek, cihâd, sıla-i rahim ve diğer tüm iyi ameller”²⁸ olduğunu söylemiştir.

Zeccâc (öl. 311/923) da Kehf 46. âyetteki ifadeyi çok daha geniş bir bağlamda ve Kur’an’ın emrettiği tüm sâlih amelleri içerecek şekilde “كل عمل صالح يلقى ثوابه” “sevabı ebedî olan tüm sâlih ameller”²⁹ olarak açıklamıştır. Yine o, Meryem 76. âyetini de “ilki tevhîd olan tüm sâlih

²⁴ Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 2/291, 320. Taberî, bu zikir ifadelerine beşinci olarak “ولا حول ولا قوة إلا بالله” cümlesini de eklemektedir. Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Sıdkı Cemîl el-’Attâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001), 9/5681-5683.

²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. ‘Abdullâh b. Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd.. (Mısır: Dâru’l-Misriyye, ts.), 2/146; Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Garîbü’l-Kur’ân*, thk. Sa’îd el-Lihâm (b.y.: y.y., ts.), 228; Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/5681.

²⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/5684.

²⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/5861.

²⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/5683-5684. Beyzâvî de bu tabirin bu şekilde tefsir edildiğini söylemektedir. Bk. Nâsiruddîn Ebû Sa’îd ‘Abdullâh b. ‘Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed ‘Abdurrahmân el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’l-Türâsî’l-‘Arabî, 1418), 3/283.

²⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me’âni’l-Kur’ân ve ‘irâbihî* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1988), 3/292.

ameller”³⁰ şeklinde tefsir etmiştir. İbn Ebi Hâtim (öl. 327/938) de benzer bir şekilde Katâde’nin (öl. 117/735) bu ifadeyi “كُلُّ مَا أُرِيدُ بِهِ وَجْهَ اللَّهِ” “Allah’ın rızasını kazandıracak her şey/amel”³¹ şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir. İsfehânî³² ve Semîn el-Halebî (öl. 756/1355) de bu görüşü benimsemiştir.³³ İbn Ebî Zemenîn (öl. 399/1008) ise Hasan-ı Basrî’den (öl. 110/728) nakille bu ifadeyi “الْفَرَائِضُ” “farzlar”,³⁴ Vâhidî (öl. 468/1076) de “الأعمال الصالحة” “salih ameller”³⁵ şeklinde açıklamıştır. Zemahşerî (öl. 538/1144) de buna yakın bir şekilde bu ifadeyi “أَعْمَالُ الْآخِرَةِ كُلِّهَا” “Ahiret için yapılan tüm ameller”³⁶ şeklinde tefsir etmiştir. Bunlara ilaveten Kurtubî (öl. 671/1273) isim vermeden bazılarının, amellerinin makbuliyetinin niyetlere bağlı olmasından hareketle bu ifadeyi “niyetler” şeklinde tefsir ettiklerini söylemektedir.³⁷ Yine Kurtubî, yukarıdaki açıklamalara ilaveten ‘Ubeyd b ‘Umeyr’in bu ifadeyi “salih kız çocukları”³⁸ şeklinde açıkladığını söylemektedir. Ayrıca Bursevî (öl. 1137/1725) Kâşifî’nin (öl. 910/1504-1505) bu ifadeyi “salih kız çocukları” şekilde tefsir ettiğini nakletmektedir.³⁹ Bütün bu farklı açıklamalar karşısında Sa’lebî (öl. 427/1035) haklı olarak âlimlerin bu kavramı açıklama konusunda ihtilafa

³⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve ‘irâbihî*, 3/344.

³¹ Bk. Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 7/2365.

³² İsfehânî, *Müfredâtü’l-‘elâzî’l-Kur’ân*, 68.

³³ Ahmed b. Yûsuf b. ‘Abdüddâim es-Semînü’l-Halebî, *‘Umdetü’l-huffâz fi tefsîr-i eşrafi’l-‘elâz*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1996), 2/218.

³⁴ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh b. ‘Îsâ Muhammed b. el-Mürrî İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Ebû ‘Abdillâh Hüseyin b. ‘Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2002), 3/66.

³⁵ Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Ali el-Vâhidî en-Nîsâbûrî, *el-Vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, thk. Safvân ‘Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru’l-Kalem - ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1415), 663, 688.

³⁶ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘İlmiyye, 1995), 3/36.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995), 5/371.

³⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/371.

³⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/251.

düştüklerini ve belli bir mana üzerinde uzlaşamadıklarını söylemektedir.⁴⁰

İbn 'Âşûr (öl. 1284/1868) ise diğer müfessirlerden biraz daha farklı olarak "الْبَاقِيَات" ve "الصَّالِحَات" kelimelerinin mahzûf olan "الأعمال" kelimesinin sıfatları olduğunu belirtmektedir. Buna göre ifadenin takdiri "الأعمال الباقيات الصالحات" "kalıcı olan sâlih ameller" şeklinde olmaktadır.⁴¹ Aslında İbn 'Âşûr'un bu açıklaması yukarıda naklettiğimiz 'Abdurrahmân b. Zeyd'in (öl. 182/798) "الأعمال الصالحة" "sâlih ameller" açıklamasıyla paralellik arz etmektedir.

Bazı müfessirlerin bu ifadeyi "zikir" lafızlarıyla tefsir etmeleri Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin (öl. 74/693-94) "(Hz. peygamber) el-bâkıyâtü's-sâlihât'ı (bâkî kalacak olan sâlih cümleleri) çokça söyleyin" deyince kendisine "onlar hangileridir Ey Allah'ın Elçisi! diye sordular. Bu soru üzerine Hz. Peygamber onlar "millet/din'dir" buyurdu. Sahabîler tekrar onlar nelerdir? diye sorunca Hz. Peygamber "Allâhu ekber, lâ ilâhe illellâh, subhânellâh ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh'tır."⁴² ve Katâde'nin "Müslüman "Subhânellâh, elhamdülillâh, ve lâ ilâhe illellâhu vellâhü ekber dediğinde günahları silinir"⁴³ hadislerine dayanmaktadır. Bu bağlamda Mâverdî (öl. 450/1058), Ebû Hüreyre'nin "el-bâkıyâtü's-sâlihât'ın": "Subhânellâh, elhamdülillâh, lâ ilâhe illellâh ve Allâhü ekber"⁴⁴ cümleleri olduğu şeklinde Hz. Peygamber'den bir hadis naklettiğini belirtmektedir. Bu hadisler ve tabirin geçtiği âyetlerin Mekke'de nazil olması dikkate alındığında bu ifadenin, Yüce Allah'ın birliğini yani tevhid'i dile getiren zikir ifadeleriyle tefsir edilmesinin daha makul olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu cümleler bir taraftan Yüce Allah'ın birliğini vurgularken diğer taraftan putları ilah edinmeyi yani şirk'i reddetmektedir. Bu yüzden tevhid'i pekiştiren bu zikir ifadeleri

⁴⁰ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 6/173.

⁴¹ Muhammed Tâhir b. 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.), 15/332, 16/158.

⁴² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, 6/174.

⁴³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, 6/173.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdülmaksûd b. 'Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/310.

âlimler tarafından “cennet hazineleri ve sözlerin en seçkinleri”⁴⁵ olarak kabul edilmiştir.

Görüldüğü üzere bazı müfessirlerin bu ifade hakkındaki yorumları genel olarak Hz. Osman’ın (öl. 35/656) rivayet ettiği “Subhânellâh, elhamdulillâh, lâ ilâhe illellâh, Allâhu ekber, lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi’l-’aliyyi’l-’âzîm”⁴⁶ hadisiyle İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve Sa’id b. Cübeyr’in (öl. 94/713 [?]) “الصلوات الخمس” “beş vakit namaz”, İbn Abbâs ve tâbiî müfessir ‘Atiyye el-’Avfi’nin (öl. 111/729-30) “الكلام الطيب” “güzel sözler” ve ‘Abdurrahmân b. Zeyd’in (öl. 71/690) “الأعمال الصالحة” “sâlih ameller” açıklamasına dayanmaktadır.⁴⁷

Ateş,⁴⁸ Demirci,⁴⁹ Şimşek⁵⁰ ve Karaman⁵¹ gibi günümüz müfessirleri de bu kavramın ‘Abdurrahmân b. Zeyd’in “الأعمال الصالحة” “sâlih ameller” görüşü bağlamında tefsir etmişlerdir.

Ancak oruç,⁵² zekât,⁵³ cihâd⁵⁴ gibi ibadetlerin Medine’de farz kılınması ve “الْبَيَّاتُ الصَّالِحَاتُ” tabirinin Mekkî sûrelerde yer alması hasebiyle ilgili ifadelerle “iman” bağlamında anlam verilmesinin daha makul olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu tabirin yer aldığı bağlamdaki diğer karineler de buna işaret etmektedir. Nitekim bu ifadenin yer aldığı

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 5/370.

⁴⁶ Hadis için bk. Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsnedü’l-Bezzâr*, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullâh (el-Medînetü’l-Münevver: Mektebetü’l-’Ulûm ve’l-Hikem, 1988), 2/62.

⁴⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, 3/310.

⁴⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), 5/301.

⁴⁹ Muhsin Demirci, *Kur’ân Tefsirinde Farklı Yorumlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 2/242-243.

⁵⁰ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 3/270.

⁵¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 3/557.

⁵² Oruç, hicretin 2. yılı Şâban ayında (Şubat 624) Medine’de farz kılınmıştır. Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Oruç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/417.

⁵³ Zekâtın yılı tartışmalı olmakla beraber Medine döneminde farz kılındığında görüş birliği vardır. Bk. Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/197.

⁵⁴ Kur’ân’da savaşa izin verildiğini ifade eden ilk âyet (el-Hac 22/39) Medine’de nâzil olan sûreler arasında yer almaktadır. Bk. Bekir Topaloğlu, “Cihâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/532.

Kehf sûresinin 32-44. âyetlerinde biri inançlı diğeri Yüce Allah'a şirk koşan şımarık bahçe sahiplerinin misali anlatılmaktadır.

Ayrıca 45-46. âyetlerde dünya hayatı sona erdiğinde inanmayanların sahip oldukları dünyevî nimetlerin iman etmedikleri için kendilerine hiçbir yarar sağlamayacağı dile getirilmektedir. Öte taraftan mü'min olan bahçe sahibinin kendisini küçümseyen varlıklı müşrik arkadaşına söylediği *إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ* "Keşke bağına girdiğinde 'Allah ne dilerse ancak o olur; çünkü Allah'ın dışında hiçbir güç yoktur' deseydin."⁵⁵ şeklindeki temennisi ve inançsız bahçe sahibinin: *يَا لَيْتَنِي لَمْ أَشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا* "Keşke Rabbime hiç kimseyi ortak koşmasaydım."⁵⁶ pişmanlık ifadesi bu tabirin amellerden ziyade iman'a delalet ettiğini göstermektedir. Özellikle mü'min olan bahçe sahibinin müşrik arkadaşı için söylediği *لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ* "cümlesi, bu ifadenin "iman" etmeye delalet ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu ifade esasen evlat, zenginlik, makam-mevki ve soyla övünen Mekkeli müşriklerinden Uyeyne b. Hıns gibi şımarık, kibirli kâfirlere bir reddiyedir. Buna göre Hz. Allah nezdinde bâkî kalacak olan şeyler zengin Mekke müşriklerinin övündükleri evlat ve servet gibi dünyevî hususlar değildir. Aksine Selmân ve Suheyb gibi fakir Müslümanların söyledikleri ve Allah'a imanlarını beyan ettikleri tevhidî cümlelerdir.⁵⁷

Meryem 66-75. âyetlerde ise zengin Mekkeli müşriklerin servetlerine güvendikleri, dirilmeyi inkâr ettikleri, Müslümanların fakirleriyle alay ettikleri, kendilerinden önce mülk bakımından çok daha güçlü olan kâfir toplulukların helak edildikleri anlatılmaktadır. Yine aynı yerde Yüce Allah'ın mü'minleri desteklediği ve ardından da *الْبَائِيَاتُ الصَّالِحَاتُ* (Meryem 19/76) Allah katında sevap bakımından Mekkelilerin sahip oldukları zenginliklerden çok daha değerli ve kalıcı olduğu anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu bağlam dikkate alındığında buradaki *الْبَائِيَاتُ الصَّالِحَاتُ* ifadesinin de "salih ameller"den ziyade iman'a işaret ettiğini söylemek daha isabetli gözükmektedir. Zira Ebû Hureyre'nin naklettiği el-bâkıyâtu's-sâlihât "Subhânellâh, elhamdullillâh, ve lâ ilâhe illellâh ve Allâhü ekber cümleleridir" hadisi de bunu desteklemektedir. Öte taraftan pek çok âyette açıkça işaret edildiği üzere bir amelin

⁵⁵ el-Kehf, 18/39.

⁵⁶ el-Kehf 18/42

⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/369.

makbuliyeti, her şeyden önce Yüce Allah’a samimi olarak “iman” etmeyle ilişkilendirilmiştir.

Bazı müfessirler tarafından “الْبَاقِيَّاتُ الصَّالِحَاتُ” ifadesi işârî olarak farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu bağlamda Kuşeyrî (öl. 465/1072), tabir hakkında şöyle demektedir: “Bâkî kalacak sâlih ameller, kulun niteliklerle bezenmesinin sırlarda ortaya çıkması ve güzel kokusunun mana âleminin semasında yayılmasıdır. Bâkî kalacak sâlih ameller, sırlarda karar kılmış olup perdelenerek tutulmaya maruz kalmayan tevhid güneşlerinin aydınlığıdır.”⁵⁸ Bursevî (öl. 1137/1725) de bu tabiri “Gayb ehlinin kalbine Allah’tan gelen/doğan ameller” olarak açıklamıştır.⁵⁹ Ancak bu yorumlar hem bu tabirin lafzî anlamına hem de bağlamına uyum değildir.

Kur’ân’da hemen hemen aynı bağlamda kullanılan “الْبَاقِيَّاتُ الصَّالِحَاتُ” ifadesine meâllerde bazen aynı, bazen de farklı manalar verilmiştir. Bu bağlamda Kehf ve Meryem sûrelerinde geçen “الْبَاقِيَّاتُ الصَّالِحَاتُ” tabirine Çantay, “bekaya erecek iyi (amel ve hareket)ler”⁶⁰ ve “beka bulacak iyi ameller”,⁶¹ Duman, “kalıcı olan salih işler”⁶² ve “Kalıcı olan salih ameller”,⁶³ Akdemir, “ürünleri kalıcı olacak olan iyi işler”,⁶⁴ Öztürk, “kalıcı olan hayırlı işler”⁶⁵ ve “imanın meyvesi olan kalıcı, hayırlı işler”,⁶⁶ Işıcık, “kalıcı olan yararlı şeyler”⁶⁷ ve “kalıcı olan yararlı işler (salih ameller)”,⁶⁸ Karaman, “ölümsüz olan iyi işler”⁶⁹ ve “sürekli kalan iyi işler”,⁷⁰ Piriş ise, “Rabbinin katında baki kalacak doğrular”⁷¹ ve “Kalıcı olan doğrular”⁷² meâlini

⁵⁸ ‘Abdülkerîm b. Hevâzin b. ‘Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, ts.), 2/398-399.

⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/354.

⁶⁰ Hasan Basri Çantay, *Tefsirli Kur’ân Meâli* (İstanbul: Risâle Yayınları, 2015), 1/111.

⁶¹ Çantay, *Tefsirli Kur’ân Meâli*, 1/133.

⁶² M. Zeki Duman, *Beyânu’l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2008), 2/354.

⁶³ Duman, *Beyânu’l-Hak*, 1/448.

⁶⁴ Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur’ân* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 298, 309.

⁶⁵ Mustafa Öztürk, *Kur’ân-ı Kerîm Meali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 341.

⁶⁶ Öztürk, *Kur’ân-ı Kerîm Meali*, 355.

⁶⁷ Yusuf Işıcık, *Kur’ân Meâli* (Konya: Ünlem Ofset Matbaacılık, 2010), 226.

⁶⁸ Işıcık, *Kur’ân Meâli*, 236.

⁶⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 298.

⁷⁰ Karaman vd., *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 309.

⁷¹ Şaban Piriş, *Kur’ân-ı Kerîm Türkçe Anlamı* (İstanbul: Okyanus Kitabevi, 2013), 141.

vermişlerdir. Diğer meâllerde de ilgili tabirlerin izi sürüldüğünde neticede çok fazla bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Kanaatimizce tercümelerin bazılarında yer alan ve "bâkıyât" kelimesinin mecazî karşılığı olarak kullanılan "ürün" kelimesi, anlam bakımından doğru bir tercih olmamıştır. Bunun yerine "amel" kelimesinin tercih edilmesi daha anlaşılır bir mananın elde edilmesine yarar sağlayabilir. Zira bu ifadelerin kullanıldığı bağlam dikkate alındığında ibarenin Allah nezdinde getirisi ebedi olan imana ve bundan neşet eden amellere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

2. "بَقِيَّةُ اللَّهِ" Terkibinin Anlamı

Kur'ân'da "bekiyye" kelimesiyle ilgili olarak kullanılan ifadelerden biri de Hûd sûresinin 86. *بَقِيَّةُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ* âyetindeki "بَقِيَّةُ اللَّهِ" tabiridir. Hûd sûresinin 84-85. âyetlerinde Hz. Şu'ayb'ın kavmini tek olan Allah'a inanmaya çağırdığı, hileli alışveriş yapmak ve yeryüzünde fesat çıkarmaktan menettiği hususlar anlatılmaktadır. Müfessirlerin bir kısmı bu ifadeyi, Medyenlilerin hileli ticaretleriyle ilişkilendirmiş ve bu bağlamda yorumlamışlardır. Zira Mukâtil, bu tabiri Yüce Allah'ın mü'minlere ahirette vereceği mükâfatın kâfir Medyenlilerin hileli yollarla elde ettikleri dünyevî metalden çok daha üstün olduğu şeklinde açıklamıştır.⁷³ Mücâhid ise bu ifadeyi "Allah'a itaat",⁷⁴ Ferrâ ve İbn Kuteybe "helal rızık" ve "Allah'ın rızasını gözetme",⁷⁵ İbn Abbâs "helal ticaret",⁷⁶ Rebî b. Huseym (öl. 65/685 [?]) "رِزْقُ اللَّهِ" "Allah'ın tavsiyesi (emri), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) "رِزْقُ اللَّهِ" "Allah'ın verdiği rızık, Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) "Allah'ın rahmeti",⁷⁷ Katâde ve Hasan-ı Basrî "Allah'ın mü'minlere vereceği mükâfat"⁷⁸ olarak açıklamışlardır.

Âyetin son kısmındaki "بَقِيَّةُ اللَّهِ" terkibini "eğer inanırsanız" ifadesi bağlamında değerlendiren Zemahşerî ise şöyle demektedir.

⁷² Piriş, *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı*, 147.

⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/128.

⁷⁴ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/25.

⁷⁵ Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebû'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989), 390.

⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 7/4693.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 6/2072.

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/76.

“İman edip haram olanlardan sakındıktan sonra ticarete geriye kalan kâr sizler için daha hayırlıdır. Ticarî sahtekârlık, para kesme ve bozgunculuğu bırakma emri kâfir olmalarına rağmen iman şartına bağlanmıştır... Dolayısıyla, ‘neden iman etme şartı koşulmuştur?’ dersin şöyle derim: Bekıyye’nin azaptan kurtularak sevap kazanma şeklindeki faydası imanla birlikte zikredildiğinden iman olmadığında kişi inkâr bataklığına batacağı için bekıyye’nin faydası ortadan kalkar. Dolayısıyla iman şartı, imanın önemini ve değerini ifade etmektedir... Bekıyye’nin Allah’a izafe edilmesi, helal rızık olmasından dolayıdır. Zira haramlar rızık olmadıklarından Allah’a izafe edilmeliler. Diğer taraftan تَقِيَّةٌ kelimesi “تَقِيَّةٌ/tekiyye”⁷⁹ şeklinde ‘te’ ile de okunmuştur. Bu durumda bu ifadenin anlamı “تَقِيَّةُ اللَّهِ” Allah korkusu” yani takvâ ve murâkabe anlamına gelir.”⁸⁰

Hz. Şu’ayb, tüm peygamberler gibi kâfir halkını öncelikle Yüce Allah’a iman etmeye ardından insanların mallarını çalıp çırpılmaya ve hileli ticarettten vazgeçmeye davet etmiştir. Çünkü o, başkalarına haksızlık etmemeyi, haklarını yememeyi ve ahlaksız davranmamayı sağlayan yegâne şeyin “iman” olduğunu açıkça beyan etmiştir. Bunlara ilaveten o, inananlar için Allah’ın bekıyyesi’nin yani doğru ve helal alışverişten gelen kârın, kendileri için çok daha hayırlı ve yararlı olduğunu net bir şekilde ifade etmiştir.⁸¹

Bir önceki ifade de olduğu gibi “تَقِيَّةُ اللَّهِ” tabirin meâllerdeki çevirilerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda ilgili tabire Ateş, “Eğer inanan insanlar iseniz, Allah’ın bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır”,⁸² Akdemir, “Eğer inanıyorsanız (çok iyi bilin ki) Allah katında kalan, sizin için daha hayırlıdır”,⁸³ Bekıyye kelimesinin tekiyye şeklindeki okunuşunu dikkate alan Öztürk, “Eğer gerçekten mü’min olmaya niyetliyseniz, bilin ki Allah’ın emir ve yasaklarını çiğnemekten sakınmanız

⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, Hasan-ı Basrî’nin “bekıyye” kelimesini “takiyye” şeklinde okuduğunu nakletmektedir. Bk. Cemâlüddîn Ebü’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. ‘Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, h. 1422), 2/396.

⁸⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/402-403.

⁸¹ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, 4/326; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri*, 2/630.

⁸² Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 230.

⁸³ Akdemir, *Son Çağrı Kur’ân*, 230.

elbet sizin hayrınızadır"⁸⁴ ve Piriş, "Eğer mü'min olursanız Allah'ın bıraktığı kâr sizin için daha hayırlıdır."⁸⁵ şeklinde manalar vermişlerdir.

Kanaatimizce âyeti ticaretle ilişkilendirerek tercüme eden ve "in" edatına verdiği anlamla daha iyi bir mana elde eden Piriş'in meâli diğerlerine göre daha isabetli gözükmemektedir. Zira yukarıdaki bazı meâllerde görüldüğü üzere Hz. Şu'ayb'ın müşrik kavmi için kullanılan "إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" ifadesinin inanmadıkları halde "eğer inanıyorsanız" veya "eğer inanan insanlar iseniz" gibi ifadelerle tercüme edilmesi, anlam bozukluğuna sebep olmaktadır. Ayrıca inananlar için "eğer inanıyorsanız" veya "eğer inanan insanlar iseniz" şeklindeki tercüme, anlam bakımından ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Dolayısıyla âyetin sonunda yer alan "إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" ifadesini "eğer inanırsanız" şeklinde çevirmek daha makul gözükmemektedir.

3. "أُولُو بَقِيَّةٍ" Tabirinin Anlamı

Kur'ân'da "bekiyye" kelimesiyle ilgili olarak kullanılan diğer bir ifade, فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُو بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ "Sizden önceki devirlerden bekiyye sahipleri (dindar, kitap ehli olanlar) yeryüzünde bozgunculuktan vazgeçirmeye çalışsalar ne iyi olurdu. Fakat bunu, onların içinden kurtardığımız pek az kimse yaptı. Zulmedenler ise şımartıldıkları refahın peşine düştüler ve hepsi de suçlu/günahkâr olmuşlardır."⁸⁶ âyetindeki "أُولُو بَقِيَّةٍ" tabiridir. Âyette söz konusu edilen kurûn/kavimlerin Nûh, Âd, Semûd olduğu söylenmektedir.⁸⁷ Bu âyet esasında müşrikler için bir tehdit ve kınama içermektedir.⁸⁸ Diğer taraftan âyet, insanları fesat'dan uzaklaştırmanın vacip olduğuna işaret etmektedir.⁸⁹

Müfessirler, diğerlerinde olduğu gibi bu tabire farklı manalar vermişlerdir. Örneğin İbn Kuteybe, bu tabiri dinle ilişkilendirerek "أولو

⁸⁴ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 269.

⁸⁵ Piriş, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Anlamı*, 110.

⁸⁶ Hûd 11/116.

⁸⁷ Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1422), 3/214.

⁸⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, h. 1420) 2/471.

⁸⁹ İbn 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 12/182.

“بقية من دين” “dindar insanlar”,⁹⁰ Taberî “Allah’ın delilleri üzerinde düşünen, emirlerini dikkate alan, iman ve küfürle ilgili meselelere vakıf olan akıllı ve anlayış sahibi kimseler”,⁹¹ Semerkandî “iman eden erdemli kişiler”,⁹² İbn Ebî Zemenîn “itaatkâr”,⁹³ Sa’lebî, “din ve akıl sahibi”,⁹⁴ Mâverdî “itaatkar, temyiz sahibi ve Allah’tan sakınan”,⁹⁵ Kuşeyrî “insanları çirkin işlerden alıkoyan ve nebiye itaat eden dindar kimseler”,⁹⁶ Vâhidî “faziletli ve temyiz sahibi dindarlar”,⁹⁷ Sem’ânî “akıllı ve hayır işleyen kişiler”,⁹⁸ Zemahşerî “fazilet sahibi zenginler”,⁹⁹ İbn ‘Atiyye “dinde sebat eden kararlı/azimli kişiler”,¹⁰⁰ Râzî “fazilet ve hayır sahipleri”¹⁰¹ şeklinde tefsir etmiştir.

Ayrıca günümüz müfessirlerinden Okuyan ifadeyi “erdemli, faziletli, akıllı, imanlı”¹⁰² kişiler şeklinde tefsir etmiştir. Bu manalardan “bekıyye” kelimesinin lafzî anlamı olan “bâkî olmak yani varlığını devam ettirmek” dikkate alındığında sonuncusu olan “imanlı” kelimesi bağlama daha uygun düşmektedir. Zira sadece vahiy bilgisine sahip olan samimi mü’minler, insanları yeryüzünde fesat çıkarmaktan alıkoyabilirler. “Ulû bekıyye” tabirini imanla ilişkilendiren merhum Zeki Duman da bu ifade hakkında şöyle demektedir:

“(Bu tabir) Allah katında makbul, amelleri ve duaları geçerli saygın mü’minler, bilge kişiler; çevrelerine yararlı, meymenetli ve sözü geçen nüfuzlu insanlar anlamındadır.

⁹⁰ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur’ân*, 182.

⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân ‘an te’vîli âyi'l-Kur’ân*, 7/4734.

⁹² Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 2/175.

⁹³ İbn Ebi Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-'azîz*, 2/313.

⁹⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve'l-beyân ‘an tefsîri'l-Kur’ân*, 5/194.

⁹⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 2/510.

⁹⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/162.

⁹⁷ Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 536.

⁹⁸ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. ‘Abdilcebâr b. Ahmed el-Mervezî es-Sem’ânî, *Tefsîru'l-Kur’ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm - Ğanîm b. ‘Abbâs Ğanîm (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 2/467.

⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/420.

¹⁰⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/214.

¹⁰¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 18/409.

¹⁰² Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’ân Sözlüğü* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), “b-k-y”, 152.

Bunlar akıl, ilim, din, sağlıklı görüş, erdem ve fazilet sahibi "er" kişilerdir... Ama bunlar da çoğunlukla topluma egemen güçler tarafından sindirilirler... Oysa bu insanların korkup geri çekilmemeleri, her şeye rağmen Allah'a sığınıp *emri bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker* görevlerini icra etmeleri toplumun ve kendilerinin yararına... Aksi halde toplumun başı deritten, sonu felaketten kurtulamaz!... Toplumun kurtuluşu, ancak görev ve sorumluluk bilincine sahip yetkin kişilerin görevlerini her güçlüğe rağmen icra etmeleriyle doğru orantılıdır".¹⁰³

Kanaatimizce "أَهْلُ بَيْتِهِ" ifadesini "أَهْلُ الدِّكْرِ",¹⁰⁴ "أَهْلُ التَّقْوَى",¹⁰⁵ "أَهْلُ الْأَنْبِيَاءِ",¹⁰⁶ "أَهْلُ الْكِتَابِ",¹⁰⁷ gibi ifadelerle tefsir etmek mümkündür. Diğer taraftan âyetteki "kurûn" kelimesiyle kimlerin kastedildiği de müfessirler tarafından irdelenmiştir. Merhum Elmalılı bu konuda şöyle demektedir. "Musevî, İsevî gibi eski dinlere mensup olanlardan bakaya hizmet eder, dindar, hayra yarar faziletli cemiyetler bulursa idi de arzda fesada mani olsalardı."¹⁰⁸ Buna mukabil İbn 'Atiyye ise bu kavimlerin Nûh, 'Âd ve Semûd gibi sûrede ismi geçen kavimler olduğunu söylemektedir. Yine İbn 'Atiyye, İbn Ömer'in bu âyetteki "بَيْتِهِ" ve "القرن" kelimelerinin yer almasının hikmetini düşünme, dünyaya ibret gözüyle bakma ve dinde sebat etme olarak açıkladığını nakletmektedir.¹⁰⁹

Diğerlerinde olduğu gibi bu tabire de bazı meâllerde farklı anlamlar verilmiştir. Bu bağlamda "أَهْلُ بَيْتِهِ" ifadesine Akdemir, "erdemli kişiler",¹¹⁰ Öztürk, "iman ve fazilet sahibi insanlar",¹¹¹ Çantay, "fazilet sahipleri"¹¹² ve Duman, "akıl ve erdem sahibi"¹¹³ manalarını vermişlerdir.

Bu anlamlardan "iman" kelimesini içermeyenlerin kavram için uygun olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü salt "fazilet ve akıl sahibi" gibi anlamlar âyetin kastını tam olarak yansıtmamaktadır. Zira her

¹⁰³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/41.

¹⁰⁴ el-Müddessir 74/56.

¹⁰⁵ el-Enbiyâ 21/7.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/105, 109; Âl-i 'İmrân 3/64-65, 69-72, 75, 98-99, 110, 113, 199.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/269; Âl-i 'İmrân 3/7.

¹⁰⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayınları, 2001), 5/56.

¹⁰⁹ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/214.

¹¹⁰ Akdemir, *Son Çağrı Kur'ân*, 233.

¹¹¹ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 273.

¹¹² Çantay, *Tefsirli Kur'ân Meâli*, 1/438.

¹¹³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/40.

toplumda inanmadığı halde “fazilet ve erdem sahibi” kişiler var olmuştur. Ancak bu kişilerin imanları olmadığı için toplum içindeki etkinlikleri istenilen seviyede olmamış ve yaptıkları işler de Yüce Allah nezdinde bir değer kazanmamıştır. Âyetteki “إِلَّا قَلِيلًا مِّنْ أَجْحِنَا” “fakat onların içinden kurtardığımız pek az kimse bunu yaptı” ifadesi de helâk edilen toplumlardaki az sayıdaki “imanlı kişilere” işaret etmektedir.

4. Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn’dan Kalan “بَكِيَّةٌ/Bekıyye”

Bakara 248’de melekler tarafından taşınan, Peygamber Samuel tarafından kral olarak tayin edilen ve Tâlût’un (Saul)¹¹⁴ hükümdarlığının delili olarak kabul edilen tâbût’un içinde “sekine” Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn’dan kalan “بَكِيَّةٌ/bekıyye” diye tabir edilen eşyalar/kutsal emanetler bulunmaktadır. Müfessirler tâbût’un içindeki “sekine” ve “bekıyye” kelimeleri hakkında farklı yorumlar yapmışlardır.

Bu bağlamda Mukâtil “sekine” kelimesini ses çıkardığında İsrâiloğullarının zafere ulaşacaklarını müjdeleyen iki kanatlı ve kedi başına benzeyen bir baş¹¹⁵ şeklinde açıklamıştır. Taberî ise Mukâtil’e ilaveten kelimeyi Hz. Ali’nin (öl. 40/661) hafif/tatlı esinti,¹¹⁶ Süddî’nin (öl. 127/745) peygamberlerin kalplerinin yıkıldığı altın tepsi, Vehb b. Münebbih’in (öl. 114/732) İsrâiloğulları ihtilaf ettiklerinde konuşan ve doğruyu söyleyen ruh, Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebû Rabâh (öl. 114/732) âyetler okunduğunda kişinin kalbinde hissettiği sükûn/huzur/mutluluk ve isim vermeden bazılarının rahmet, vakar¹¹⁷ ve iki çift pabuç¹¹⁸ olarak yorumladıklarını nakletmektedir. Bunlara ilaveten İbn Ebî Hâtim, Berâ b. ‘Âzib’in (öl 71/690 [?]) sekine’yi Kur’ân’ı dinlemek üzere yeryüzüne

¹¹⁴ Bu olay Eski Ahit’te de anlatılmaktadır. I. Samuel Kitabı’na göre Filistliler (Amalikalılar), İsrailoğullarıyla yaptıkları savaşta galip gelince ahit sandığını aldılar. Onu yedi ay boyunca yanlarında bulundurdular. Fakat bu süre zarfında sürekli olarak birtakım musibetlere maruz kalınca sandığı iki ineğin taşıdığı bir arabaya koyarak İsrailoğullarına geri gönderdiler. Bk. *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1969), I. Samuel, 5/1-12; 6/1-21; 7/1-2. Ayrıca Eski Ahit’e göre bu sandık, Kur’ân’ın söylediği aksine, Tâlût’un (Saul) kral olmasından önce İsrailoğullarının eline geçmiştir. Bu durum bazı müfessirlerce Tevrat açısından kronolojik bir hata olarak değerlendirilmiştir. Bk. İbn ‘Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/492.

¹¹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/131.

¹¹⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 2/1486-1487.

¹¹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 2/1488.

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 2/1490.

inen melekler olarak yorumladığını nakletmektedir.¹¹⁹ Taberî bu yorumların en doğrusunun, kesin olmamakla beraber, Atâ b. Ebî Rebâh'ın yorumu olduğunu söylemiştir.¹²⁰

Buna karşın sekîne'yi sandığın içindeki kutsal emanetler bağlamında yorumlayanlar da olmuştur.¹²¹ Bu bağlamda günümüz müfessirlerinden bazılarına göre de "sekine", Tevrat ve Hz. Hârûn ile Hz. Mûsâ'dan kalan kutsal emanetlerle ilgilidir.¹²² Zira İsrâiloğulları ahit sandığını/tâbûtu yani kutsal emanetleri Filistîler (Amelikâlılar) ile yapılan savaşta kaybedince aşırı derecede üzülmüş ve onun Tâlût tarafından geri getirilmesiyle de büyük bir sevinç yaşamıştır.¹²³

Mukâtil, herhangi bir isme atıf yapmadan bekıyye'yi Hz. Mûsâ'nın asası, sarığı, Tevrat levhalarının bazı parçaları ve altın bir leğen içerisinde bulunan bir miktar menn olarak tefsir etmiştir.¹²⁴ Taberî, bunlara ek olarak, Dahhâk'ın (öl. 105/723) bekıyye'yi, Allah yolunda cihat etme,¹²⁵ Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) iki pabuç, 'Atıyye b. Sa'd'ın (öl. 111/729-30) Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn'un elbiseleri ve Hz. Hârûn'un asası, 'Atâ b. Ebî Rabâh'ın (öl. 114/732) ilim ve Tevrat'ın tamamı¹²⁶ şeklinde açıkladıklarını ifade etmiştir. Bursevî, bunlara Hz. Süleymân'ın yüzüğünü de eklemiştir.¹²⁷

Taberî "sekîne" ve "bekıyye" konusunda ortaya konulan bu manaların tümünün ihtimal dâhilinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca müfessir, bu kelimelerin dil ya da zihnî çıkarım yoluyla izah edilmesinin mümkün olmadığını da belirtmiştir. Dolayısıyla bunların anlamlarının sadece haber/nakil yoluyla bilinebileceğini ve fakat bu konuda da sahih bir haberin/hadisın olmadığını beyan etmiştir.¹²⁸ Buna rağmen "bekıyye" kelimesinin kök anlamı ve müfred oluşu dikkate alındığında bunun eşyalardan ziyade Tevrat ya da onun bir kısmı olarak açıklanması daha

¹¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/468.

¹²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/1488.

¹²¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/226.

¹²² Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, 1/265; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/438.

¹²³ İbn 'Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 2/493.

¹²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/131.

¹²⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/1491.

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/1490.

¹²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/386.

¹²⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/1491.

makul gözükmetedir. Zira ahirette insanların amellerini geçerli kılacak ve onları cennette ebedî olarak yaşatacak olan yegâne unsur, mucizelerin sergilendiği kutsal eşyalar/emanetler değil aksine iman ve ondan neşet eden sâlih amellerdir.

Son olarak Hûd 86, 116 ve Bakara 248. âyetlerdeki “bekıyye” kelimeleri için “Kur’an’ın dinsel bakış açısı çerçevesinde bir değer, muhtemelen bir güç veya özelliğin kastedilmiş olması gerektiğini tespit ederiz”¹²⁹ şeklinde soyut ortak bir anlam teklif eden Alman şarkiyatçı Rudi Paret müfessirleri şu cümleleriyle eleştirmiştir: “Müfessirlerin... hepsinin düştüğü bir hata var... Ortak bir kavram içeriği belirlemek yerine, tek tek âyetlere ve her bir âyetin içinde bulunduğu metinsel bağlama takılıp kalmış olmalarıdır.”¹³⁰ Paret’in: “*Bakıyye* kelimesinin olağan anlamı (kalıntı, artık),... en azından 2. Bakara, 248’e uygun düşmemektedir. Buna mukabil diğer iki pasajdaki *bakıyye* kelimelerini de sadece ‘kalıntı’ olarak tercüme etmek mümkün değildir. Zira ‘Allah’ın kalıntısı’... ‘kalıntı ehli’... pek bir anlam ifade etmemektedir”¹³¹ cümleleri yukarıdaki ifadeleriyle kanaatimizce tezat oluşturmaktadır. Çünkü en azından anlamı kapalı olmakla beraber Bakara 248’deki “bekıyye” kelimesi “somut” bir nesneye delalet etmektedir. Dolayısıyla Hûd 86, 116 ve Bakara 248. âyetlerdeki “bekıyye” kelimelerini buldukları bağlamı dikkate alarak yorumlamak bir zorunluluk arz etmektedir. Zira “bekıyye” Bakara 248’de Tabut’un içindeki somut bir nesneye ki kanaatimizce “Tevrat veya bir kısmına”, Hûd 116’da “imanlı mücahit kişilere” ve yine Hûd 86’da ise “helal ticaret veya bu ticaretten elde edilecek ahiret mükâfatına” işaret etmektedir.

Sonuç

Kur’ân kelimelerinin anlamlarını tespit etmede Mekkî ya da Medenî dönemin büyük önem arz ettiği ehlince malum bir husustur. Yine Mekkî sûrelerin genellikle imanî konuları, Medenî sûrelerin ise bunlara ilaveten amelî konuları ele aldığı da genel kabul gören bir husustur. İncelemeye tabi tuttuğumuz “el-bâkıyâtu’s-sâlihât”,

¹²⁹ Bilgi için bk. Rudi Paret, *Kur’ân Üzerine Makaleler*, çev. Ömer Özsoy (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 57.

¹³⁰ Bilgi için bk. Paret, *Kur’ân Üzerine Makaleler*, 56-57.

¹³¹ Bilgi için bk. Paret, *Kur’ân Üzerine Makaleler*, 56.

"bekiyyetullâh", "ulû bekiyye" ve "bekiyye" ifadeleri Mekkî sûrelerde yer almaktadır. Buradan hareketle Mukâtil b. Süleymân gibi bazı müfessirler bu konuda vârid olan hadisleri de dikkate alarak Meryem 76 ve Kehf 46. âyetlerde iki kere geçen "el-bâkiyâtü's-sâlihât" ifadesini tevhid ve iman'ı vurgulayan "subhânellâh" ve "elhamdulillâh" gibi "zikir" ifadeleriyle tefsir etmişlerdir. Bu yorum bu kavramın geçtiği bağlamlar dikkate alındığında diğerlerine göre daha isabetli görünmektedir.

Buna karşın bazı müfessirler de bu ifadeyi zikir ifadelerine ek olarak cihâd, oruç, namaz, hac, sıla-i rahim, sadaka/zekât, köle azat etmek ve ayrıca tüm sâlih amelleri içine alacak şekilde "كل عمل صالح يبقى" "sevabı ebedî olan tüm sâlih ameller" ve "أعمال الآخرة كلها" "Ahiret için yapılan tüm ameller" gibi genel cümlelerle tefsir etmişlerdir. Bu yorum kanaatimizce ilgili bağlama ve vakiya uygun düşmemektedir. Zira bilindiği üzere ibadetlerin büyük çoğunluğu Medine döneminde farz kılınmıştır.

Diğer taraftan 'Ubeyd b 'Umeyr ve Kâşifî'nin "el-bâkiyâtü's-sâlihât" ifadesini "sâliha kız çocukları" şeklinde tefsir etmeleri de bağlama uygun düşmemektedir. Öte taraftan Bursevî'nin işârî olarak "el-bâkiyâtü's-sâlihât" ifadesini "Allah'tan gayb ehlinin kalbine gelen/doğan ameller" olarak izah etmesi de doğru değildir. Zira ibadetler velilere gelen ilham yoluyla belirlenmemiştir. Aksine onlar Şârî olan Yüce Allah tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla ibadetlerin sayısı ve şekli risâlet döneminde tamamlanmış ve bitişiyle bu husus kapanmıştır.

Kimi müfessirler bağlamdan hareketle Hûd 86. âyetteki "bekiyyetullâh" tabirine "helal ticaretten elde edilen kâr", "Allah'ın rızasını/emirlerini gözetme", "Allah'ın mü'minlere vereceği mükâfat" gibi anlamlar vermişlerdir. Bu anlamlar hileli ticaret yaparak insanları kandıran ve iyi bir iş yaptığını düşünen Hz. Şu'ayb'ın kâfir kavminin durumunu daha iyi yansıtmaktadır.

Diğer taraftan bazı müfessirler Hûd 116. âyetteki "ulû bekiyye" tabirine dindar, iman ve küfürle ilgili meselelere vakıf olan anlayış sahibi kimseler gibi anlamlar vermişlerdir. Bu anlamlar diğerine göre bağlama daha uygun düşmektedir. Zira ilgili âyette de ifade edildiği üzere yeryüzünde fesadın önlenmesi ve adalete dayalı bir sistemin kurulması sadece imanlı mücahit kişilerle sağlanabilir. Dolayısıyla bu

tabire sadece “erdemli, faziletli, akıllı” kişiler gibi anlamlar verilmesi ilgili tabirin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır.

Müfessirler Bakara 248. âyetteki “bekıyye” ve “sekine” kelimelerine diğerlerinden çok daha farklı anlamlar vermişlerdir. Bunun temel nedenlerinden biri bu konuda sahih bir haberin/hadisın olmaması diğeri de Tâlût’un (Saul) hükümdarlığının delili olarak kabul edilen tâbût’un kaybolmuş olmasıdır. Buradan hareketle İsrailî rivayetlerin etkisinde kalan Mukâtil “sekine” kelimesine “ses çıkardığında İsrailoğullarının zafere ulaşacaklarını müjdeleyen iki kanadı olan ve kedi başına benzeyen bir baş” ve Vehb b. Münebbih “İsrailoğulları ihtilaf ettiklerinde konuşan ve doğruyu söyleyen ruh” gibi tuhaf ve zorlama anlamlar vermişlerdir.

Öte taraftan Berâ b. ‘Âzib’in sekine’yi “Kur’ân’ı dinlemek üzere yeryüzüne inen melekler” şeklinde açıklaması bağlamla uyuşmamaktadır. Zira bu yorum sanduk’un içindeki somut nesnelere ziyade Kur’ân’la ilgili olduğu için makul gözükmemektedir. Yine pek çok müfessir bekıyye’yi Hz. Mûsâ’nın asası, sarığı, Tevrat levhalarının bazı parçaları ve altın bir leğen içerisinde bulunan bir miktar menn olarak tefsir etmişlerdir. “Sekîne” ve “bekıyye” konusunda ortaya konulan bu manaların ihtimal dâhilinde olduğunu söyleyen Taberî ise haklı olarak bu konuda bir sahih bir hadisın olmamasından dolayı bu kelimelerin anlamlarının dil veya zihnî çıkarımla izah edilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ancak “bekıyye” kelimesinin kök anlamı dikkate alındığında bunun kutsal eşyalardan ziyade Tevrat ya da onun bir kısmı olması daha muhtemel gözükmemektedir. Zira insanları cennete götürecek ve onları orada ebedî olarak yaşatacak olan yegâne husus, kutsal eşyalar/emanetler değil iman ve ondan neşet eden sâlih amellerdir. Bu açıdan Bakara 248. âyetteki “bekıyye” kelimesinin Tevrat veya onun bir kısmı” olarak tefsir edilmesi diğer yorumlara göre daha makul gözükmemektedir.

Kaynakça

- ‘Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-kerîm*. Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1996.
- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur’ân*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.

- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 5 Cilt. thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. 'Abdilhâlik. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullâh. 18 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Fârâbî. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Çantay, Hasan Basri. *Tefsirli Kur'ân Meâli*. 3 Cilt. İstanbul: Risâle Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar*. 3 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Oruç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/417. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak*. 3 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 2. Basım, 2008.
- Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. 'Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Muhammed 'Abdulmu'îd Hân. 4 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1964.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Elif Efendi, Hasîrîzâde. *en-Nûru'l-Furkân*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Erkal, Mehmet. "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/197. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'İvaz Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2001.
- Ferrâ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî. *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, h. 1420.

- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. ‘Abdullâh b. Manzûr ed-Deylemî. *Me’âni’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd.. 3 Cilt. Mısır: Dâru’l-Mısriyye, ts.
- Işıcık, Yusuf. *Kur’an Meâli*. Konya: Ünlem Ofset Matbaacılık, 2. Basım, 2010.
- İbn ‘Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Sahnûn li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, ts.
- İbn ‘Atiyye, Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. Gâlib b. ‘Abdirrahmân. *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, h. 1422.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*. thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh b. ‘Îsâ Muhammed b. el-Mürri. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*. thk. Ebû ‘Abdillâh Hüseyin b. ‘Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbü’l-Kur’ân*. thk. Sa’îd el-Lihâm. b.y.: y.y., ts.
- İbnü’l-Cevzî, Cemâluddîn Ebü’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed. *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*. thk. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, h. 1422.
- İbnü’l-Esîr, Ebü’s-Se’âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi’l-hadîs ve’l-eser*. thk. Tâhir Ahmed er-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘İlmiyye, 1979.
- İsfehânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2006.
- Karaman, Hayrettin vd.. *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Karaman, Hayrettin vd.. *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: TDV Yayınları, 10. Basım, 2012.
- Kazvîni, Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ er-Râzî. *Mu’cemü mekâyîsi’l-luga*. thk. ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru’l-Fikr, 1979.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1969.

- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Kuşeyrî, 'Abdükerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhîm el-Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdülmaksûd b. 'Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Mücâhid, Ebü'l-Haccâc Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed 'Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikrî'l-İslâmiyyî'l-Hadîse, 1989.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Paret, Rudi. *Kur'ân Üzerine Makaleler*. çev. Ömer Özsoy. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Piriş, Şaban. *Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı*. İstanbul: Okyanus Kitabevi, 19. Basım, 2013.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2002.
- Sem'ânî. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. 'Abdilcebbâr b. Ahmed el-Mervezî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm - Ğanîm b. Abbâs Ğanîm. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Semînü'l-Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdüddâim. *'Umdetü'l-huffâz fi tefsîr-i eşrafi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Sıdkı Cemîl el-'Attâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. “Cihâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/532. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tözluyurt, Mehmet. “Kur'an'da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 187-191.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Ali en-Nîsâbûrî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1415.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayınları, 2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve 'irâbihî*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1995.